

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN TÜRKÇECİLİĞİ*

Dr. Kâzım KÖKTEKİN**

ÖZET

Çağatay Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemleri hakkında özet bilgi verildikten sonra, A. Şir Nevayî'nin eserlerinin dili değerlendirilmiştir. Nevayî'nin Türkçecilik üzerine görüşleri, onun eserlerinden verilen örneklerle belirtilmeye çalışılmıştır.

Türk edebiyatına, diline ve kültürüne son derece değerli katkılarda bulunmuş, yaşadığı dönemin bütün güzelliklerini kendi dilinde ve sanatında toplamış, Türk edebiyatının en büyük şahsiyetlerinden biri hiç şüphesiz Ali Şir Nevâyî'dir. Ali Şir Nevâyî 9 Şubat 1441'de Herat'ta doğmuş ve 3 Ocak 1501'de yine Herat'ta ölmüştür. 2001 yılı onun doğumunun 560, ölümünün ise 500. yılıdır.

Nevâyî, Çağatay Türkçesinin kurucu olarak kabul edilmektedir. Hatta bazı araştırmacılar Çağatay Türkçesi için "Nevâyî dili" adını kullanmışlardır. Mademki Ali Şir Nevâyî Çağatay Türkçesinin kurucu olarak kabul ediliyor, o zaman Çağatay ve Çağatayca isimleri üzerinde durmak gerekir. Çağatay kelimesinin Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın adından alındığını sanırım herkes bilir. Cengiz Han, Moğol İmparatorluğunu oğulları arasında paylaştırdığı zaman Çağatay'a şu toprakları vermiştir: Harezmi müstesna Maverâünnehir, Yedisu (İli vadisi), Kâbil ve Gazne'yi de içine almak üzere Pamir bölgesi, Doğu Türkistan ve Cengiz Han'ın Çağatay'ın adını taşıyan hanlık yani "Çağatay Ulusu" veya sadece "Çağatay" torunu Kara Hülagü zamanında kurulmuştur.¹ Çağatayca veya Çağatay Türkçesi ifadesi başlangıçta Çağatay ulusundaki göçebe Türklerin dilinin adı olarak, daha sonraları da Çağatay devletinin dili olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Aslında, Çağatay Türkçesi ile eser vermiş müellifler, eserlerinde Çağatay adını eserlerini yazdıkları dilin adı olarak kullanmamışlardır. Onlar, biraz da

* Bu makale, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi tarafından düzenlenen "Ölümünün 500. Yılında Ali Şir Nevayî" (Erzurum, 25 Nisan 2001) adlı panelde bildiri olarak sunulmuştur.

** Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹Janos Eckmann, "Çağatay Dili Hakkında Notlar", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, (Belleten), 1958, s. 115.

geleneğe bağlı olarak Türkî, Türkî tili, Türkî elfazı adlarını kullanmışlardır. Çağatayca, Çağatay Türkçesi, Doğu Türkçesi gibi isimler 19. asırdan itibaren batılı ve doğulu araştırmacılar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Çağatayca, Çağatay Türkçesi, Çağatay dili veya Doğu Türkçesi olarak bildiğimiz Türkçenin bu tarihî dönemiyle "XI asırdan XIX. asrın sonuna kadar devam eden Orta Asya İslâm-Türk yazı dilinin gelişmesindeki üçüncü safha kastedilmektedir.² Diğer devreler, içinde Köktürk ve Uygur döneminin bulunduğu Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi Türkçesidir. Fuat Köprülü Çağatayca kelimesinin anlamını daha genişleterek şunu söyler: "Çağatayca, kelimenin en geniş manasıyla, Moğol istilasından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın-Ordu imparatorluklarının medenî merkezlerinde XIII-XIV. asırlarda inkişaf ve Timurlular devrinde bilhassa XV. asırda klasik bir mahiyet alarak, zengin bir edebiyat yaratan edebî orta Asya lehçesidir".³

Çağatay, Harezmi ve Kıpçak Türkçeleriyle ilgili çalışmalarını yoğunlaştırmış olan Janos Eckmann'ın da kabule değer gördüğü ünlü Rus Türkologu Samoyloviç Çağatayca'yı dört devreye ayırarak şu şekilde sınıflar:

1. İlk Çağatayca veya Nevâî'den önceki Çağatayca devri. (XV. asırdan 1465 yılına kadar) Dönemin temsilcileri Sekkâkî, Lütfî, Yusuf Emirî, Atâî, Haydar Harezmi, Seyyid Ahmed Mirza, Gedâî, Yakînî, Ahmedî'dir.

2. Klasik Çağatayca devri (1465'ten itibaren XVI. asrın ortalarına kadar). Dönemin temsilcileri Nevâî, Hüseyin Baykara, Hâmidî, Muhammed Salih, Şeybânî, Ubeydî ve Bâbü'r'dür.

3. Klasik devirden sonraki Çağatayca devri (XVII. asrın sonlarına kadar). Temsilcisi Ebulgazi Bahadır Han'dir.

4. Son Çağatayca devri (XVIII-XIX. asırlar). Mahalli unsurların yazıya girdiği dönemdir.⁴

Bu sınıflamada klasik Çağatayca devresinde gördüğümüz, bu devrenin hatta Çağataycanın kurucusu olarak bildiğimiz Ali Şir Nevâî Türk edebiyatında benzeri görülmemeyen derecede Türkçe eser vermiştir. Çağataycanın diğer temsilcilerinin hepsinin verdiği eserlerin toplamından daha da fazla eser yazdığını söylersek mübalağa etmiş olmayız sanıyorum. Ali Şir Nevâî, içinde Garaibü's-sıgar, Nevâdirü'ş-şebâb, Fevâyidü'l-kiber, Ferhad ü Şirin, Leylî vü Mecnûn, Nazmü'l-cevâhir, Mecâlisü'n-nefâis, Mîzânü'l-evzân, Lisânü't-tayr ve Muhâkemetü'l-lugateyn gibi eserlerin de bulunduğu yaklaşık 30 eserin sahibidir.

Bu 30 eserin içinde, beş divanından biri olan Farsça divanının dili doğal olarak Farsça, diğerlerinin hepsinin dili Türkçedir. Bunların bir kısmının tercüme

²Eckmann, agm. s. 115.

³Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", İA, c. III, İstanbul, 1945, s. 270.

⁴Eckmann, agm. s. 120-121.

eserler olduğunu söyleyelim. Ali Şir Nevâyî'de hedef millî bir dil ve millî bir edebiyattır. Bunun için bu kadar çok eser yazmıştır. O, bütün hayatı boyunca, Farsçanın o devirdeki üstünlüğüne rağmen, kendi millî edebiyatının temelini oluşturmak için gayret etmiş, bunu kendisi için kutsal bir görev saymıştır. Millî edebiyat için gösterilen bu gayret elbette millî bir dil için de geçerlidir. Çünkü Nevâyî'de Türkçe sevgisi her şeyin üstündedir. Çağdaşları ve daha sonraki devrelerdeki yazar ve şairlerin de desteğiyle Ali Şir Nevâyî bu amacına ulaşmıştır.

Bir Türkçeci olarak Ali Şir Nevâyî, Türkçenin Farsçaya karşı savunuculuğunu yapmıştır. Çünkü ona göre Türkçe Farsçadan daha zengin anlatım gücüne sahiptir. İhtiyaç duyulan her türlü unsur Türkçede vardır. O, her zaman Türkçe kelimelerdeki anlam zenginliğini, Türkçenin ünlü sisteminin işleyişini, Türkçede her varlık için ayrı ayrı kelimelerin bulunması ve Türkçe gramerinin kolaylığı gibi özellikleri⁵ göz önüne alarak Türkçenin Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu ileri sürmüştü ve eserlerini bu bilinçle yazmıştır. Acaba Ali Şir Nevâyî'yi bu derece Türkçeci, Türk edebiyatçısı yapan sebep neydi? Ali Şir Nevâyî'nin yaşadığı dönemde, tıpkı Selçuklu'da olduğu gibi, resmî dil ve edebiyat dili Farsça idi. Çarşıda pazarda Farsça konuşuluyordu. Çağdaşı, genç Türk şairleri eserlerini Farsça yazıyor ve bununla övünüyorlardı. Oysa Ali Şir Nevâyî'nin düşüncesi, "halka halkın dili ile hitap etmeli" şeklindedir. Bu düşüncesini Sedd-i İskenderî adlı eserinde şöyle belirtir:

Sanga ança hak lütfi vâkı durur
Ki tâ türk elfâzı şâyi durur

Bu til bile tâ nazm erür halk işi
Yakîn kılmamış halk sendin kişi

"Allah sana o kadar lütf etmiştir ki Türk kelimeleri, Türk dili cihana yayılmıştır; bu dil ile halk şiirler meydana getirmiştir. Kesinlikle (Allah) senin gibi bir kişi yaratmamıştır." Nevâyî, bu ilkeden hareketle eserlerini Türkçe ile, halkın anlayabileceği sade bir Türkçe ile yazmıştır. Nevâyî, Türkçenin Farsça ile boy ölçüşecek bir dil haline gelmesini sağlamış, kendinden önce yaşayan Sekkâkî, Atâî, Yusuf Emirî, Gedâî gibi şairlerin işlediği Türk dilini daha canlı, daha işlek, daha hakim edebî bir dil haline getirmiştir.

Anadoluda Yunus Emre'nin, Şeyyad Hamza'nın, Ahmedî'nin, Ahmed-i Dâî'nin, Aşık Paşa'nın Türkçenin devamı ve bugün kullandığımız standart Türkiye Türkçesinin gelişmesi için gösterdikleri özveriye, Türkçenin bir edebiyat ve bilim dili olarak gelişmesinde oynadıkları rolü, bugünkü Özbekçe için, Ali Şir Nevâyî oynamış ve döneminin Türkçecilik akımının başlatıcısı olmuştur. Onlar Türkçecilik akımını başlatarak belki de Türkçenin olası bir kesintiyle karşılaşmasına engel olmuşlar, bugün dünya üzerinde geniş bir coğrafyada Türkçenin kullanılıyor olmasını sağlamışlar ve gelecekte de kullanılacağına bir anlamda temin etmişlerdir.

⁵ Hikmet Dizdaroğlu, "Nevâî'de Dil Bilinci", Türk Dili, Şubat 1966.

Bu bağlamda onlar ve onlar gibi Türkçe yazan diğer pek çok şair ve yazara minnet borçlu olduğumuzu düşünüyorum.

Ali Şir Nevâyî, Leylî ve Mecnun adlı eserinin 3594 ilâ 3598. beyitlerinde Türkçenin millî bir dil olarak kullanılması konusundaki arzusunu şu şekilde ifade eder:

Cün farsî erdi nükte şevki
Azrak idi anda Türk zevki

Ol til bile nazm boldı melfüz
Kim farsî anglar oldı mehruz

Men Türkçe başlaban rivâyet
Kıldım bu fesâneni hikâyet

Kim şöreti cün cihanga tolgay
Türk ilige dağı behre bolgay

Niçün ki bukün cihanda etrâk
Köptür hoş-tab u sâfi-idrâk⁶

Bu beyitleri standart Türkiye Türkçesiyle ifade edersek Ali Şir Nevâyî şunları söylüyor: “Nükte şevki Farsça olduğu için, Türkçenin zevki ondan daha azdı. Şiir o dille yazıldığından, Farsça bilenler haz duyarlardı. Ben rivayete Türkçe başlayarak bu efsaneyi anlattım. Eserimin ünü cihana dolacağı gibi Türk ülkelerine de nasip olacak. Bugün dünyada Türkler çokturlar; onlar iyi huylu, temiz ve anlayışlıdır.”

Farsça divan yazabilecek derecede Farsça ve Arapça bilen Ali Şir Nevâyî, ölümünden kısa bir süre önce yazmış olduğu, özellikle Türk dili için önemli olan, iki dili yani Farsça ile Türkçeyi mukayese ettiği Muhakemetü'l-lugateyn adlı eserinde şunları söyler: “...Bu sözlerimden Türk olduğum için, Türkçeyi övmekte aşırı davrandığım, Farsça ile de ilgim az olduğundan bu dilin eksiklerini belirtmekte ileri gittiğim sanılmasın. Fars dilini incelemekte hiç kimse benim kadar derinliklere inememiştir ve bu dildeki doğrunun yanlışın kaynaklarını görememiştir. Farsça olarak okumadığım divan kalmamış gibidir. İşte bunca sağlam deliller ve tanıklarla gerek Türk dili için gerek Fars dili için olsun sanatta, edebiyatta, şiirde bilgilerim maharetim aydınlanıp anlaşıldıktan sonra, hangisini hangisine üstün tutsam hiç kimsenin inanmaktan başka elinden bir şey gelmeyecektir. Daha bir çok tanıklarım,

⁶ Ali Şir Nevâyî, Leylî vü Mecnun, Haz. Ülkü Çelik, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 381.

delillerim vardır ki onları burada uzun uzun yazıp anlatmak bir risale için fazla gelir. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Türkçeyi Farsçadan üstün ve ileri buluşum, kuru bir zan, yahut çürük bir kanaat değildir.”

Bu ifadelerden Ali Şir Nevâyî'nin dil konusunda çok duyarlı, ve bilgili bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. O, yine özellikle dil konusunda yazdığı, Farsçanın ancak Arapça unsurlar yardımıyla karşılık bulabildiğini belirttiği, anlam incelikleri taşıyan yaklaşık yüz kelimeye yer verdiği Muhakemetü'l-lugateyn'de bir dil bilimci tavrıyla dikkatleri çekmektedir. Yazı dillerinin kuruluşunda devletin öneminin farkında olan Nevâyî, aynı eserde dil karmaşıklığına ve iki dilliliğe de temas etmektedir.

Bütün bu özellikleriyle Türk insanın gönlünde hak ettiği yeri alan, Türk diline, Türk edebiyatına, Türk kültürüne erişilmesi güç hizmetlerde bulunan, bir dönemin kuruculuğunu üstlenen, millî dil ve millî edebiyat savaşçısı Ali Şir Nevâyî'yi ölümünün 500. yıldönümünde rahmet, minnet ve saygıyla anıyorum. Onun Türk diline yaptığı hizmetlerin hiçbir zaman unutulmaması dileklerle.

ABSTRACT

After giving brief information on the eras of Çağatay Turkish. We have evaluated the works of Ali Şir Nevai and his language. Nevai's views on using Turkish have been analyzed by examining his work and by giving examples from his work in general.